

A magyar ősvallás

Ipolyi Arnold a Magyar mythologia (Pest, 1854) előszavában elmondja, hogy már 1844-ben egy magyar nyelvgyakorló iskolai társulat zárt körében dolgozatot mutatott be „ősvallásunk kérdése tárgyában”. Két évvel később, a Kisfaludy-társaság pályakérdést tűzött ki, amely bőbeszédű témamegjelölésében többek között „a pogány magyarok vallási hitéről és szertartásairól” kért bizonyos vagy hihető felvilágosítást. Az erre készített dolgozatok közül legelőször a valamivel előbb elhunyt Kállay Ferenc könyve jelent meg (A pogány magyarok vallása, Pest, 1861). (Ipolyi akkor nem készült el kéziratával.) Köztudott, hogy Ipolyi könyvét élesen támadta Csengery Antal (1855-ben a Budapesti Hírlap hasábjain, majd Az altáji népek ősvallása, tekintettel a magyar ősvallásra című munkájában, amely először 1857-ben jelent meg).

Ugyanazt a fogalmat tehát Ipolyi hol „ősvallás”-nak, hol „mythologia”-nak nevezi; a Kisfaludy-Társaság körülírással a „pogány magyarok vallási hitéről” beszél, Kállay ezt „vallás” néven nevezi, Csengery szerint több népnek is van „ősvallása”. Márpedig a filológusok is tudhatták, hogy a pap, majd püspök Ipolyi pedig biztosan tudta, hogy egy keresztény ember nem mindenről állíthatja azt, hogy az „vallás”. Hiedelmei, szokásai az ősebernek meg a pogányoknak is lehetnek, ám még a zsidó vagy mozlim hitet sem minden keresztény teológus nevezte „vallásnak”. Azt az ötletet pedig, hogy a magyar néphit vagy a honfoglalás előtti magyar hitvilág egyszerűen „ősvallás” néven valamilyen vallásnak lenne minősíthető – legalábbis teológiai érősen cáfolhatjuk.

Az utókor sem körültekintőbb e szavak használatában. Vagy legalábbis nem mindenki vette észre, milyen fontos problémát jelent a megfelelő szó megtalálása. Teljességre nem törekedve, s az olyan munkákra sem hivatkozva, amelyek szerzői észre sem vették, hogy itt a terminológia igazán fontos – csak néhány beszédes című tanulmányt említek. *Katona Lajos* mindmáig legkiválóbb tudománytörténeti szemléje (1897) a magyar „mythologia” irodalmának áttekintését adja. Magam (1978-ban) természetesen ugyanezt a megoldást választottam, a helyesírás módosításával. *Korompay Bertalan* álpontossággal „ősvalláskutatás”-ról beszél (1956). *Diószegi Vilmos* több ízben is idézőjelbe teszi az „ősvallás” kifejezést, pontosabb körülírásként „a honfoglaló magyar nép hitvilága” kifejezést használja (programadó tanulmányában már 1954-ben, majd másutt is). Számára két meggondolandó probléma jelentkezett: egyrészt maga is tudta, hogy a magyar néphit adatai visszafelé követve nem adhatják az uralkodó osztályok (rétegek, csoportok) teljes valóságának adattárát, másrészt azt sem tudta, vallásnak nevezhető-e a sámánizmus. Ez azután körmönfont terminológiára kényszerítette („sámánhit”, „ősi magyar hitvilág”) – ezekben megkerülte a sámánizmus vallássá deklarálásának nehézségeit, illetve arra utalt, hogy nemcsak a „magyar nép”, hanem minden „magyar” hitvilágáról beszél, amely ugyan „ősi”, viszont mégsem „vallás”, és nem is „ősvallás”. Természetesen, főként tudománytörténeti összefüggésben maga is használja a „mitológia” vagy „ősvallás” szavakat, idézőjel nélkül. Ám maga legszívesebben az „ősvallás” szót idézőjelben, a hitvilág megnevezést viszont különböző társadalmak és korszakok esetében is idézőjel, vagyis fenntartások nélkül használta.

Ilyen és hasonló esetekben a magyar történeti jelentéstan és művelődéstörténet sem igazít el. Nyelvtörténeti szótáraink nem tüntetik fel, mióta ismerjük a magyar „ősvallás” megnevezést, következésképpen azt sem tudhatjuk, ki és miért nevezhette azt „...vallás”-nak. (Tanulságos viszont néhány hasonló fogalmunk adatolásának idézése. Az *őshaza* szó 1787-től ismert (ám itt a darvak „ős hazájáról” esik szó!), az *őslakos* 1793-ból (ám itt azt mondják, hogy minden „ős lakos” svájci született katoná!), az *őskor* („ős-kor” alakban) 1814-ből, a már egy szóba írt *őstörténet* 1830-ban bukkan fel, hogy aztán az 1935-ös híres német–magyar zsebszótár a mintákat is közölve hozza mondjuk az „Ursprache (...) eredeti nyelv, ősnyelv”, az „Urwesen (...) őslény” vagy „Urwelt (...) ősvilág” szócikkeket. Ezek mintájára az 1840-es években sok-sok hasonló kifejezés bukkan fel: ősidő, őslakó, ősmonda, 1848-ból és *Kossuthról* idézve az „ősmagyar” stb. Az akadémiai nagyszótár cédulaanyagában az „ősvallás” szó először 1866-ban bukkan fel: *Ormódi Bertalan* Újabb költeményei (Pest) 253. lapján. *Komlós Aladár* tanulmányából (*IMIT Évkönyv*, 1936) tudjuk, hogy a miskolci születésű hivatalnok, majd újságíró tudatosan „zsidó-magyar költő” volt, amint egyik versgyűjteménye címlapján maga vallja. Az ő szájában az „ősvallás” nem egészen azt jelentette, ahogy ezt ma használják, hanem „Ábrahám, Izsák és Jákob” hitvilágát.

Anélkül, hogy kimerítő áttekintést adnánk az „ős...”-fogalmak ős- és újabb történetéről, megemlíthetjük, hogy a legtöbb kultúra foglalkozik a maga „első”, „hajdani”, akárcsak „ősi” vívmányaival. Főként az „ősnyelv”, az első nyelv érdekelte Babel előtt és után egyaránt a tudós elméket. *George Steiner* népszerűsítette azt az ötletet, hogy a reneszánsz, és az erre következő, ám nem is olyan okos 16. század érdeklődött először igazán az „ősnyelv” (és az ősvallás) rekonstruálása iránt. Ezt természetesen egyetemesnek és valamilyen ősmonoteizmusnak képzelték, amelynek töredékei a különböző vallási rendszerekben ezt a humanista szinkrétizmussal újra visszaállítható (összeállítható) egységbe illesztik. Végül is ilymódon az „ősvallás” az, ami minden vallásunkban közös és eredeti.

Egyébként az „ősvallás” fogalma a mai vallástudományban sem egyértelmű. Általában a német kézikönyvek a múlt századtól kezdve idézik, és napjainkban az „ősmonoteizmus” körüli problémakörre értik. Úgy állítják, hogy az ősi monoteizmus tudományos és összehasonlító vizsgálatát, egyben annak a feltevését, hogy a világ népei kezdetben mind monoteisztikus vallást követtek, *Joseph-François Lafitau* kiváló munkája (*Moeurs des sauvages américains comparées aux mœurs des premiers temps*, az 1722-ben írt könyv 1724-ben jelent meg) kezdeményezte. A jezsuita atya, akit éppen ezekben az években neveztek ki a kanadai indián missziók vezetőjévé, és aki már kiválóan ismerte a huron, irokez és más indiánokat, noha kétkötetes munkáját nyolc főbb és mintegy 150 (!) kisebb fejezetre osztotta, külön foglalkozva az olyan témákkal is, mint a nőuralom, a szónokok, a borivás, a csokoládé és a siratók – a vallásnak nem szentelt még külön részfejezetet sem. Viszont amikor a 2. főfejezetben néhány lapon a „vademberek” általános jellemzését adta, megemlítette, hogy életükben ma is észre lehet venni egy régi, örökölt vallás (*religion ancienne et héréditaire*), valamint kormányzati forma nyomait (*traces*). Ez a megfogalmazás (és az önálló fejezet hiánya) minden óvatossága ellenére is a „vallás” terminust használja, vagyis még a jezsuita tudós számára sem volt kizárt, hogy nem keresztény és nem ókori népnek is legyen vallása.

Hogy hazatérjünk, köztudott, hogy – számos egyéb előzményt most nem említve – a modern magyar vallástörténet egyik kezdeményezője a katolizált volt gályarab, *Otrokocsi Főris Ferenc* volt, aki *Origines Hungaricae* című őstörténeti munkájában (Franeker, 1693) ugyan nem vallástörténeti, hanem etnogenetikainak nevezett érvek alapján a zsidó és a magyar nép azonosságát hirdette. Ez természetesen azt is jelentette, hogy az „ősmagyaroknak” már volt vallása, mégpedig az *Őszövetségből* ismert és minden ismérvtől szent vallásnak nevezhető kategória.

Még ennél is fontosabb *Cornides Daniel* (1732–1787) tevékenysége. Köztudott, hogy a modern magyar történettudomány egyik első kezdeményezője, valóban európai háttérű művelője, egyébként a pesti egyetem első evangélikus professzora, a mai folklorisztika sok kérdéskörének felemlítője volt. *Commentatio de religione veterum Hungarorum* című munkája már halála után, Bécsben, 1791-ben, *Christian Engel* gondozásában jelent meg. E munka voltaképpen Cornides göttingeni disszertációja, amelyet 1784 legvégén kezdődő kutatóútján készített, és amelyet a göttingeni királyi akadémia ülésén 1785. szeptember 10-én olvasott fel. Az Engel-kiadta latin könyvet igazában nem sokan olvasták, inkább csak idézték. Sajnos, jó magyar fordítása sincs. Diószegi Vilmos *Az*

DAN. CORNIDES

ősi magyar hitvilág című antológiája (Budapest, 1971; új lenyomatban: 1978) ugyan ezzel indul, ám a fordítás nem teljes, és ami még nagyobb baj, nem is jelöli, hol és mi maradt ki belőle. A 117 nyomtatott lapnyi munka a 9. laptól hozza a főszöveget, mégpedig voltaképpen fejezetekre tagolás nélkül. A göttingeni Tudományos Akadémia *Scient 38, 1* *Cornides* jelzet alatt ma is őriz egy 16 kéziratlapnyi tisztázatot (ez a nyomtatott könyvnek csak 28–29. lapjáig terjed), amelynek alapján az Engel-féle kiadást igen pontosnak nevezhetjük. Nem tudjuk, miért szakad meg mondat közben a göttingeni akadémiai kézirat. *Spittler* beszámolójából *Göttingische Anzeigen von gelehrten Sachen unter der Aussicht der königl. Gesellschaft der Wissenschaften* 160. Stück. Den 8. Oct. 1785, 1601–1603) úgy látjuk, az egész disszertáció alap gondolatát elmondta Cornides, olykor kitérésekkel (hamis etimológiák cáfolatával, történeti adatok pontosításával stb.). Cornides úgy vélte, az egykori magyarok vallása a régi perzsa vallásra hasonlított (templok hiánya, a főisten neve a „tűz” szóval függ össze, loáldozatok stb.), ami ha más-képp is gondoljuk a dolgot, a maga korában korrekt és dokumentált összehasonlításnak számított. A göttingeni előadás (és kézirat) egyszerű címe „de veterum Hungarorum religione” volt, vagyis a kulcsszó már a címben megjelent. Az előadás a göttingeniek udvarias dicséretével kezdődik, majd a szerző „jegyzetecskéjét” (*commentatiunculam*) kívánja bemutatni. Először a fehér lovak áldozatáról beszél (német adatokat is említve), majd a lóhús (és a vadállatok húsanak) evéséről, a magyarokra vonatkozó történeti források tükrében. A tűz tiszteleténél Cornides az Isten (Deus) szót használja, idézve a klasszikus antikvitás és a középkor auktoraikat. Tárgyalja „Damasc” isten nevét, majd a magyar *Isten* szó etimológiáját, amelyet a perzsa *Iisdan* szóból eredeztet. Itt (a kötet 23., a kézirat 13. lapján) említi *Thomas Hyde Historia religionis veterum Persarum* című könyvét (majd ugyanezzel a témakörrel kapcsolatban *Cudworth* és *Wesseling* műveit is). Ez a „religio” szó első előfordulása.

Cornides itt már az Istenről és annak nevééről beszél, ezért használja a vallás szót. Rendkívül szerencsés módon azt is tudjuk, honnan vette e terminust, egyszersmind az analógiát. Ha *Thomas Hyde* a régi perzsák vallásáról beszélt, és ezt hasonlítjuk a régi magyarokéhoz, akkor a „vallás” szó pontos.

A „religio veterum Persarum”-ból lett a „de veterum Hungarorum religione”: az ’óperzsa vallás’ szókapcsolatból a ’magyar ősvallás’. A következő kérdés az lehet, honnan ismer- te Cornides *Thomas Hyde* angol orientalista 1700-ban kiadott fenti művét? Ez a kitűnő

munka ugyanis mérföldkő az iranisztikában. Itt olvashatjuk először a régi perzsák vallására vonatkozó klasszikus helyek összesítését. És sem az antik szerzők, sem az angol orientalista nem kételkedett abban, hogy már a régi perzsáknak istenük és vallásuk volt.

Amikor több mint két évszázada Cornides a „religio” (vetera), vagyis az „ősök vallása”/„ősvallás” megnevezést használta, ezt tudományos megfontolásból tette, szinte automatikusan követve Hyde megfogalmazását; hiszen véleménye szerint maguk a hitvilág elemei is hasonlítottak az „őszperzsák” és az „ősmagyarok” körében. (Korábban, Otrókoci Foris szóhasználatában ugyanez még a hitújítás előtti, vagyis a középkori magyar keresztény hitre vonatkozik.) Sem Cornides, sem hazai jezsuita történész kollégái (Pray György és köre) számára e megfogalmazás nem jelent teológiai problémát. Egy új tudományos „paradigma” csak évtizedekkel később, a *Grimm-testvérek Deutsche Mythologie* című munkájának hatására jelenik meg nálunk. Az 1840-es évektől szinte az első világháborúig szokás nálunk e kérdéskört „magyar mitológia” névvel illetni. (Noha már ekkor is sokszor kívánják a fogalom pontosabbá tételét, utalnak arra, hogy a magyar adatok alapján semmilyen „mitológiára” nem következethetünk.) Még később, immár a folkloristák körében a terminológiai bizonytalanságot csak az 1950-es években próbálta meg eloszlatni Diószegi Vilmos. Amikor ő végül is „a honfoglaló magyar nép hitvilága” meg hasonló elnevezésekkel dolgozott, konkrét témákat illetően megnyugtató fogalmi kereteket használt. (Máskor, mondjuk a „sámánizmus” vagy „sámánhit” megemléteskor viszont megmaradtak a terminológiai következetlenségek.) Ma a magyar folklorisztika egyértelműen használja a „magyar néphit”, „magyar(országi) népi vallásosság” fogalmait. Ezek egyike sem azonos az „ősvallással”. Őstörténeti, művelődéstörténeti, történeti szakirodalmunk a legutóbbi időkig sem döntötte el egyértelműen, hogyan is nevezze azt a sokoldalú jelenségcsoporthoz, amely a honfoglaló magyarok (meg elődeik, sőt egy ideig utódaik) teljes vallási életének egészét adja, ide értve a nagy világvallások képviselőinek jelenlétét is a társadalomban.

Azt hiszem, mindmáig a Cornides adta javaslat alapján lenne végre érdemes foglalkozni a honfoglalás korának (meg az előzményeknek) teljes vallási életével: szokásnak vagy hiedelemnek nevezve csak azt, ami az is volt – ám nyugodtan vallásnak nevezve azt, ami már ilyen fokon volt.

Irodalom

Cornides, Daniel: *Commentatio de religione veterum Hungarorum*. Bécs, 1791.

Diószegi Vilmos: *Az ősi magyar hitvilág. Válogatás a magyar mitológiával foglalkozó XVIII–XIX. századi művekből*. Budapest, 1971. (Második, változatlan kiadás 1978.) Ebben olvasható, nem teljes magyar fordításban, Cornides tanulmánya *Értekezés a régi magyarok vallásáról* címmel, 17–32. p., rövid bevezetés a 13–16. lapon, némi jegyzetanyag a kötet végén.

Voigt Vilmos: *A magyar mitológia kutatásának tanulságai*. In: *Mítosz és történelem*. Szerk.: Hoppál Mihály – Istvánovits Márton. Budapest, 1978. (Előmunkálatok a Magyarország Néprajzához 3.) 121–132. p.

Uő.: *A magyar ősvallás*. Ethnographia 107. (1996), sajtó alatt. (További, teljességre törekvő áttekintés, szakirodalmi hivatkozásokkal.)